

Tadeusz Maciejewski

Uniwersytet Gdański

t.maciejewski@ug.edu.pl

Ustrój sądowy Prus, II Rzeszy i Republiki Weimarskiej (1815–1871 i 1918–1933)

Judicial System of Prussia, the Second Reich and the Weimar Republic (1815–1871 and 1918–1933)

STRESZCZENIE

Na przełomie XVIII i XIX w. w Prusach zapoczątkowano zmiany w ustroju sądów powszechnych. Pierwszym ich rezultatem był ostateczny rozdział sądownictwa od administracji. Dalszym – stopniowa likwidacja sądów patrymonialnych oraz odrębnych sądów miejskich. Celem ostatecznym stało się dostosowanie organizacji wymiaru sprawiedliwości do podziału terytorialnego państwa, przy jednoczesnym stworzeniu wyłącznego systemu sądownictwa państwowego. Nowe urządzenie pruskiego wymiaru sprawiedliwości przyniosło rozporządzenie królewskie z 1849 r. oraz późniejsze ustawy z lat 1851–1852, które łącznie wprowadziły w Prusach jednolity ustrój sądów powszechnych. Nową organizację wymiaru sprawiedliwości, już dla II Rzeszy, tworzyły: sądy urzędowe, sądy krajowe działające w rejencjach oraz Trybunał Rzeszy z siedzibą w Lipsku. Obok sądów powszechnych zarówno w II Rzeszy, jak i Republice Weimarskiej funkcjonowały, niejednokrotnie z nimi związane, sądy i urzędy szczególne. Było ich w sumie kilkanaście. Prawie wszystkie omawiane sądy i urzędy II Rzeszy, a później Republiki Weimarskiej, były pośrednio związane z jej sądownictwem administracyjnym. Występowało ono przy tym tylko w jej najważniejszych landach, np. Prusach, Bawarii, Saksonii. Dla późniejszego Wolnego Miasta Gdańska główne znaczenie miały rzecz jasna Prusy.

Słowa kluczowe: Prusy; II Rzesza; Republika Weimarska; ustrój sądowy

Zmiany w ustroju sądów powszechnych zapoczątkowano w Prusach na przełomie XVIII i XIX w. Pierwszym ich rezultatem był ostateczny rozdział sądownictwa od administracji, dalszym – stopniowa likwidacja sądów patrymonialnych oraz odrębnych sądów miejskich. Celem ostatecznym stało się dostosowanie

organizacji wymiaru sprawiedliwości do podziału terytorialnego państwa, przy jednoczesnym stworzeniu wyłącznego systemu sądownictwa państwowego. Proces ten był jednak długotrwały, zwłaszcza w pruskich prowincjach wschodnich, gdzie jurysdykcja patrymonialna obejmowała w niektórych okręgach sądowych do lat 30. XIX w. nawet 1/3 ludności. Dotyczyło to również Gdańska i jego okręgu, w którym nadal utrzymywały się odrębności sięgające czasów sprzed 1793 r., oparte na dawnej strukturze sądownictwa¹.

Na mocy rozporządzenia z dnia 30 kwietnia 1815 r. sądami niższymi pierwszej i drugiej klasy, orzekającymi w I instancji, z wyjątkiem spraw wyłączonych, były sądy powiatowe, zwane też często miejsko-wiejskimi. Instancją wyższą, obejmującą terytorium całej rejencji, były wyższe sądy krajowe. W prowincji Prusy Zachodnie dla rejencji gdańskiej i kwidzyńskiej ustanowiono tylko jeden wspólny Wyższy Sąd Krajowy, z siedzibą w Kwidzynie. Generalnie jego jurysdykcja obejmowała w I instancji osoby i sprawy wyłączone spod sądownictwa powiatowego, zaś w II – odwołania od orzeczeń sądów miejsko-wiejskich w sprawach cywilnych i karnych. Sprawa III instancji, a niekiedy również i II, z okręgu kwidzyńskiego była natomiast skomplikowana. Mianowicie początkowo właściwym dla prowincji Prusy i Prusy Zachodnie, a później po ich zjednoczeniu prowincji Prusy, był Trybunał w Królewcu, a zasadniczo jego drugi senat. W czerwcu 1825 r. uzyskał on nawet odrębną nazwę Wschodniopruskiego Trybunału Królewieckiego (*Ostpreussische Tribunal zu Königsberg*), organizacyjnie jednak nadal pozostawał w strukturze Wyższego Sądu Krajowego w Królewcu. W dalszej swej ewolucji w 1830 r. uzyskał nazwę Pruski Trybunał w Królewcu (*Preussisches Tribunal zu Königsberg*), by w sierpniu 1832 r. całkowicie się wyodrębnić jako Trybunał Królestwa Pruskiego (*Tribunal des Königsreichs Preussen*). Od tego czasu stał się zasadniczo sądem II i III instancji dla okręgu sądu kwidzyńskiego, jakkolwiek pewne uprawnienia apelacyjne w stosunku do jego orzeczeń posiadał Najwyższy Senat Apelacyjny Sądu Kameralnego w Berlinie, a kasacyjne – Najwyższy Tajny Trybunał w Berlinie².

¹ Z autorów polskich o problematyce tej pisali między innymi: J. Wąsicki, *Zabór pruski 1772–1806 oraz 1806–1848*, [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981, s. 62–65, 619–621; *idem*, *Rzecz i państwa niemieckie 1789–1815*, Poznań 1982, s. 63 i n.; S. Salmonowicz, *Organizacja wymiaru sprawiedliwości*, [w:] *Historia Pomorza*, t. 3: (1815–1850), cz. 1, red. G. Labuda, Poznań 1993, s. 135–139; J. Charłampowicz, *Dzieje organizacji sądownictwa na Ziemi Lubuskiej od XVIII w. do XX w.*, „Prace Lubuskiego Towarzystwa Naukowego. Komisja Prawna” 1968, z. 1. Prac niemieckich jest mnóstwo, żeby wymienić: F. Kern, *Geschichte des Gerichtsverfassungsrecht*, München – Berlin 1954; z dawniejszych: W.F.E. Starke, *Darstellung der bestehenden Gerichtsverfassung In dem Preussischen Monarchie*, Berlin 1839; E. Loenning, *Gerichte Und Verwaltungsbehörden In Brandenburg-Preussen*, Halle 1914.

² G. Conrad, *Geschichte der Königsberger Obergerichte*, Leipzig 1907, s. 347 i n.; S. Salmonowicz, *Organizacja wymiaru sprawiedliwości*, s. 137 i n.; J. Wąsicki, *Zabór pruski 1772–1806...*, s. 619 i n.; S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 2, Kraków 1998, s. 183.

Nowe urządzenie pruskiego wymiaru sprawiedliwości przyniosło rozporządzenie królewskie z 1849 r. oraz późniejsze ustawy z lat 1851–1852, które łącznie wprowadziły w Prusach jednolity ustrój sądów powszechnych. Jego podstawę stanowiły sądy powiatowe (*Kreisgerichte*), przy czym w miastach liczących ponad 50 tys. mieszkańców, w tym w Gdańsku, utworzono sądy miejskie (*Stadtgerichte*). Jedne i drugie składały się z dwóch wydziałów: cywilnego i karnego. Orzekały kolegialnie. Przy każdym istniał urząd prokuratora, podległego bezpośrednio ministrowi sprawiedliwości. Mianował on też adwokatów, będących wprawdzie urzędnikami państwowymi, lecz opłacanymi przez strony. Sądami wyższymi były natomiast Sądy Apelacyjne (*Apellationsgerichte*), które utworzono w każdej prowincji w miejsce dotychczasowych wyższych sądów krajowych. Hierarchię wieńczył Najwyższy Trybunał Sądowy (*Obertribunal*) z siedzibą w Berlinie³.

Nową organizację wymiaru sprawiedliwości, już dla nowo powstałej w 1871 r. II Rzeszy, utworzono ustawą z dnia 27 stycznia 1877 r. Tworzyły ją: sądy urzędowe (urzędnicze, okręgowe – *Amtsgerichte*), sądy krajowe działające w rejencjach (*Landgerichte*) oraz Trybunał Rzeszy (*Reichsgericht*) z siedzibą w Lipsku. Zaznaczyć przy tym należy, że w Gdańsku istniał sąd apelacyjny (wyższy). Tradycyjnie też utrzymano specjalny sąd morsko-handlowy⁴.

Niezwykłe poważnej reformy ustroju sądowego dokonano ustawą z dnia 20 maja 1898 r.⁵, a następnie ustawami z dnia 20 marca oraz 5 czerwca 1905 r.⁶, 1 czerwca 1909 r.⁷ oraz 22 maja 1910 r.⁸ Z kolei po utworzeniu Republiki Weimarskiej jej konstytucja z dnia 11 sierpnia 1919 r. w swym art. 103 stwierdzała, że „sądownictwo zwyczajne sprawować będą: Sąd Rzeszy i sądy krajowe”, zaś bliższe zasady ich ustroju, zresztą dla różnych sądów, określi ustawa Rzeszy. Dla powszechnego wymiaru sprawiedliwości została ona wydana 22 marca 1924 r.⁹ Do końca istnienia Republiki była ona kilkakrotnie nowelizowana, nie licząc wydanej do niej ogromnej liczby rozporządzeń wykonawczych. Generalnie opierała się ona na akcie z 1898 r., jakkolwiek niektóre artykuły zostały opuszczone, inne zaś dodane. W sumie nie były to jednak wielkie zmiany. Nie było ich nawet dużo,

³ E. Kern, *op. cit.*, s. 96 i n.; W.A. Trecht, *Die Gerichtsverfassungen der deutschen Staaten*, Erlangen 1868; S. Salmonowicz, *Organizacja sądownictwa*, [w:] *Historia Pomorza*, t. 4: (1850–1918), cz. 1, red. S. Salmonowicz, Toruń 2000, s. 63 i n.; S. Płaza, *op. cit.*, s. 185 i n.; H. Fenske, *Die Verwaltung Pommers 1815–1945*, Köln – Weimar – Wien 1993, s. 69–74.

⁴ H. Fenske, *op. cit.*, s. 70 i n.; S. Salmonowicz, *Organizacja sądownictwa*, s. 63, tekst w: *Gerichtsverfassungsgesetz vom 27. Januar 1877*, s. 77 (dalej jako: RGBL).

⁵ Tekst w: RGBL, 1898, s. 371.

⁶ Tekst w: RGBL, 1905, s. 179, 533.

⁷ Tekst w: RGBL, 1909, s. 475.

⁸ Tekst w: RGBL, 1910, s. 767.

⁹ *Gerichtsverfassungsgesetz für das deutsche Reich, neu bekanntgemacht 22 III 1924*, tekst w: RGBL, Bd. 1, 1924, s. 15 i n.

ale odnosząc je tylko do ustroju sądów powszechnych, po dojściu do władzy w 1933 r. Adolfa Hitlera, należy wymienić krytykę Trybunału Rzeszy, dotyczącą procesu o podpalenie z Reichstagu (jesień 1933 r.), który stał się nawet podstawą do zmian w tej instytucji, oraz ustawę z dnia 16 lutego 1934 r. o przeniesieniu części kompetencji sądowych z jej krajów na samą Rzeszę, np. odebranie im prawa łaski czy wydawanie odtąd wyroków w imieniu Rzeszy. Później sytuacja się wyłącznie pogarszała, między innymi zniesiono odrębność administracyjną sądów krajowych, zlikwidowano ich krajowe resorty sprawiedliwości itd. Obok tego innymi reformami sądownictwa powołano 21 marca 1933 r. sądy specjalne, zwalczające głównie przestępstwa polityczne, ale też pospolite oraz popełnione z pobudek politycznych. W 1933 r. było ich 33, a w 1938 r. już 70. Wreszcie 24 kwietnia 1934 r. utworzono Trybunał Narodowy, który przejął od Sądu Rzeszy czyny o zdradę główną oraz wiele innych przestępstw skierowanych przeciwko państwu. Rozpoczęto również upolitycznianie sądownictwa i jego aparatu urzędniczego, np. w 1933 r. powołano sądy wojskowe, a w 1935 r. utworzono odrębny pion sądownictwa SS i policji oraz sądownictwo partyjne dla członków NSDAP. Kwestie te nie są jednak przedmiotem niniejszego studium. Rozkład wymiaru sprawiedliwości się jednak rozpoczął, a jego upadek był rychły¹⁰.

Jedynym organem sądowym dla całego państwa stał się Sąd (Trybunał) Rzeszy z siedzibą w Lipsku¹¹. Został on powołany na podstawie Konstytucji II Rzeszy z 1871 r. Niższy wymiar sprawiedliwości utworzono w poszczególnych jej państwach członkowskich (*Bundesstaaten*), dlatego sądy tych instancji podlegały ich władzom państwowym, natomiast w państwie pruskim, które nas tutaj szczególnie interesuje, jego ministrowi sprawiedliwości. Stan ten powielono w konstytucji weimarskiej z 1919 r., z tym że tutaj już nie było państw tworzących federację, lecz kraje związkowe (*Länder*). Reszta konstrukcji wymiaru sprawiedliwości pozostała bez zmian. Strukturę organizacyjną Sądu Rzeszy tworzyli: prezes (prezydent), prezydium, dwa senaty (cywilny i karny) oraz radcy (sędziowie). W II Rzeszy wszystkich ich mianował cesarz, ale w porozumieniu z *Bundesratem* (Radą Związku). W Republice Weimarskiej rola ta przypadła prezydentowi, lecz kandydatów proponował tym razem *Reichstag* (Sejm Rzeszy). Sędziami mogli zostać wyłącznie wybitni prawnicy, którzy ukończyli 35 lat. Senat cywilny rozstrzygał w ostatniej instancji rewizje od wyroków wyższych sądów krajowych, gdy wartość przedmiotu sporu przekraczała 4000 marek oraz od tych końcowych wyroków sądów krajowych, w których strona pominęła tę instancję, bezpośrednio odwołując się do Trybunału. Ten nie badał jednak ustaleń faktycznych, lecz wyłącznie

¹⁰ Ogólnie o tym okresie: L. Klementowski, *Powszechna historia ustroju*, Warszawa 2012, s. 614–619; bardziej szczegółowo: M. Burleigh, *Trzecia Rzesza. Nowa historia*, Warszawa 2002, s. 196–303; F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław 1985, *passim*. Zob. również opracowania niezliczonej ilości autorów niemieckich.

¹¹ *Gerichtsverfassungsgesetz...*, 1877, *Reichsgericht*, §§ 125–141.

przytoczoną podstawę prawną, mogąc wydać wyrok merytoryczny lub uchylić dotychczasowy, oddając sprawę do ponownego rozpoznania. Senat karny rozstrzygał natomiast w pierwszej i ostatniej instancji wszystkie sprawy dotyczące zdrady: Rzeszy i cesarza, poszczególnych jej państw związkowych oraz tajemnicy wojskowej. Ponadto rozpoznawał rewizje od wyroków sądów krajowych, jeżeli nie złożono od nich apelacji do wyższych sądów krajowych, jak również od wyroków zapadłych z udziałem sądów przysięgłych. W II Rzeszy senaty orzekały w składzie siedmioosobowym, ale już w Republice Weimarskiej – w pięcioosobowym, przy czym senat karny mógł tutaj, poza rozprawą główną, rozpatrywać sprawy także w składzie trzyosobowym. Z kolei w kwestiach interdyscyplinarnych (np. wynikających ze stosunków majątkowych czy rodzinnych lub małżeńskich) mogły się zebrać nawet oba senaty.

Instancją niższą zarówno w II Rzeszy, jak i Republice Weimarskiej były wyższe sądy krajowe (ziemskie)¹². Znajdowały się one w każdej prowincji, z wyjątkiem Berlina, gdzie funkcjonował *Kammergericht*. W Republice było ich łącznie 34, w tym aż 11 w samym landzie Prusy (Wrocław, Szczecin, Królewiec, Kwidzyn, Frankfurt a. M., Hamm, Kassel itd.). Składały się z prezydenta (prezesa), prezydentów dwóch senatów (cywilnego i karnego) oraz określonej liczby radców. Senat cywilny był instancją rewizyjną od wyroków końcowych sądów krajowych oraz odwołań od postępowań przed nimi prowadzonych. W II Rzeszy obradował w składzie pięcioosobowym, a w Republice – w trzyosobowym. Senat karny był: pierwszą i ostatnią instancją w sprawach zdrady stanu przeciwko landowi oraz tajemnicy wojskowej, jeżeli nie podlegały one Trybunałowi Rzeszy, rewizyjną od wyroków sądów krajowych oraz kasacyjną od orzeczeń wydanych przez sądy grodzkie (urzędowe, urzędnicze), z udziałem ławników lub przysięgłych. W II Rzeszy orzekał w składzie pięcioosobowym, a w Republice – w trzyosobowym, chyba że chodziło o postępowanie główne w I instancji (pięć osób).

Niżej w hierarchii były usytuowane sądy krajowe (ziemskie)¹³. Swą właściwością terytorialną obejmowały one w II Rzeszy rejencję lub duże, kilkudziesięcioletnie miasta. W Republice Weimarskiej było ich około 180, przy czym w samym landzie Prusy aż 85. Składały się z prezydenta, dyrektorów wydziałów oraz radnych (sędziów), przy czym dwie ostatnie kategorie mogły zasiadać również w sądach urzędniczych (grodzkich), leżących w okręgu jurysdykcyjnym sądu krajowego. Dzieliły się generalnie na dwie izby – cywilną i karną (*Zivil- und Straf kammern*). W razie potrzeby skład podstawowy sądów mógł być powiększony o regularnych ich zastępców (podsędziów), ale tylko dla poszczególnych spraw i posiedzeń oraz na okres wyłącznie jednego sądowego roku operacyjnego. Wszyscy sędziowie i ich zastępcy mogli orzekać w obu izbach. O kwestiach formalnych w sądach krajowych decydowało jego prezydium, składające się

¹² *Gerichtsverfassungsgesetz...*, 1877, *Oberlandesgerichte*, §§ 119–124.

¹³ *Gerichtsverfassungsgesetz...*, 1877, *Landgerichte*, §§ 58–78.

z prezesa, dyrektorów izb oraz najstarszego wiekiem sędziego. Wszystkie uchwały podejmowano większością głosów. Przydział konkretnych spraw należał jednak zawsze do dyrektorów. Generalnie izba cywilna orzekała w I instancji, jeżeli wysokość przedmiotu sporu przekraczała kwotę 1500 marek. Rozstrzygała też sprawy rodzinno-mażeńskie, w sumie wszystkie nienależące do kompetencji sądów urzędowych (grodzkich). Orzekała, jeżeli przepisy procedury cywilnej o tym nie wspominały, na ogół w składzie jednoosobowym, w przeciwnym wypadku – w trzyosobowym. Z kolei izba karna rozpoznawała przestępstwa zagrożone karą powyżej 5 lat pozbawienia wolności, zaś w II instancji rewizje i zażalenia od sądów urzędowych. Mała izba karna obradowała w składzie trzyosobowym (przewodniczący i dwaj ławnicy), zaś duża – w pięcioosobowym (trzech sędziów zawodowych i dwaj ławnicy). Obok wymienionych dwóch izb, przy sądach krajowych można było utworzyć trzecią, a mianowicie handlową¹⁴. Wtedy też swe kompetencje w tych kwestiach traciła izba cywilna. Generalnie za sprawy handlowe uznawano spory skierowane przeciwko: kupcom, spółkom handlowym, wynikające z prawa morskiego itd. Orzekano w składzie trzyosobowym, tj. sędzia sądu krajowego oraz dwóch sędziów handlowych, przy czym ich funkcja miała charakter honorowy. W postępowaniu obowiązywały przepisy procedury cywilnej.

Wspomnieć również tutaj należy, że w razie orzekania w sprawach przestępstw nienależących do kompetencji Trybunału Rzeszy lub sądów urzędowych w postępowaniu karnym toczącym się przed sądami ziemskimi funkcjonowały sądy przysięgłych¹⁵. Ich geneza tkwi w średniowiecznej Anglii (po 1215 r.). W tym samym czasie w Europie kontynentalnej obowiązywał średniowieczny proces zwyczajny. Zanikł on ostatecznie po wydaniu w Niemczech *Constitutio Criminalis Carolina* (1532). Zdominował on na tym obszarze procedurę karną aż do końca XVIII w. Jego późniejsze reformy się nie powiodły. Istotne zmiany przyniósł dopiero główny proces działaczy wielkopolskich, skazanych w 1847 r. przez sąd berliński za próbę wywołania powstania w Poznaniu. Fakt ten oraz o rok późniejszy wybuch Wiosny Ludów spowodował wydanie w 1849 r. ustawy o wprowadzeniu w Prusach postępowania ustnego i publicznego w sprawach karnych, z udziałem przysięgłych. W ustawie o ustroju sądów powszechnych w II Rzeszy z 1877 r. poświęcono sądom przysięgłych aż 21 paragrafów, ale w ustawie Republiki Weimarskiej z 1924 r. już tylko 14. Zmiany dotyczyły głównie spraw organizacyjnych, a nie samego procesu. Ich kryzys nastąpił na początku lat 30. XX w. (nowelizacje kodeksu procedury karnej z lat 1931–1933), kiedy to instytucje te uznano za nielegalną spuściznę demokracji parlamentarnej, żądając albo ich przekształcenia w sądy ławnicze, albo nawet całkowitej ich likwidacji. Argumentem podstawowym było tutaj zapewnienie fachowości w sądownictwie, podnosząc wątpliwy niekiedy cenzus moralny, intelektualny czy majątkowy

¹⁴ *Gerichtsverfassungsgesetz...*, 1877, *Kammern für Handelsachen*, §§ 100–118.

¹⁵ *Gerichtsverfassungsgesetz...*, 1877, *Schwurgerichte*, §§ 79–99.

przysięgłych. Ich żywot w Niemczech nie był więc długi. Funkcjonowały wyłącznie w celu procesowania i orzekania w najcięższych sprawach karnych. Działały tylko przy sądach krajowych, pozostając zawsze sądami poszczególnych państw (II Rzesza) lub krajów (Republika Weimarska). Zbierały się w miarę potrzeby. Orzekały kolegialnie, zaś ich skład tworzyło w II Rzeszy trzech sędziów zawodowych oraz 12 sędziów przysięgłych, ich liczbę w Republice zmniejszono do sześciu. Urząd przysięgłego był zawsze honorowy, a konkretną ich liczbę ustalała corocznie krajowa administracja sądowa, przydzielając do poszczególnych spraw.

Najniżej w hierarchii znajdowały się sądy urzędowe (urzędnicze, grodzkie)¹⁶. W całej Republice Weimarskiej było ich około 2200, z czego 1003 umiejscowiono w Prusach. Na ich czele stali sędziowie samodzielni (*Einzelrichter*), mogący być również członkami sądów krajowych, a nawet dyrektorami ich izb sądowych. Ich obowiązki określał prezydent tego sądu. Nie dotyczyło to przypadków, kiedy w jednym sądzie zasiadało więcej sędziów, gdyż wtedy administracja sądu krajowego mogła powierzyć nadzór nad nimi jednemu z nich, a gdy ich było więcej niż 15 – nawet kilku sędziom. Niezależnie od tego każdy z nich orzekał wyłącznie samodzielnie (odrębnie). W sprawach cywilnych odnosiło się to do sporów majątkowych, których wartość nie przekraczała sumy 600 marek w II Rzeszy lub 500 marek w Republice, jak również – ale już bez określenia wysokości roszczeń – do sporów dotyczących: najemców, a podnajemców mieszkań; pracodawców, a służby domowej lub robotników; podróźnych, a przewoźników, a nawet nakazów zapłaty. Z kolei w sprawach karnych rozstrzygali oni wszystkie wykroczenia, występki, a nawet zbrodnie ścigane z oskarżenia prywatnego, przy jednoczesnym zagrożeniu karą pozbawienia wolności powyżej sześciu miesięcy, czy też na wniosek adwokata, jeżeli przestępca dopuścił się ciężkiej kradzieży lub był paserem, ewentualnie w razie popełnienia przestępstwa w warunkach recydywy. W tych ostatnich przestępstwach przyjęto zasadę, że sędzia nie rozstrzyga sprawy sam, lecz przy udziale sądu ławniczego składającego się z dwóch osób, mających równe z nim prawo głosu przy wydawaniu wyroku¹⁷. Urząd ławnika miał charakter honorowy. Każdy z nich musiał jednocześnie spełniać określone warunki formalne, np. ukończone 30 lat, ale nie mniej niż osiągnięte 65 lat, niekaralność i niewykonywanie określonych zawodów (lekarza, aptekarza, akuszerki itp.).

Pewnym rodzajem sądów ławniczych były sądy dla nieletnich. Podlegały ich osądowi wszystkie czyny osób, które popełniły przestępstwo między 14. a 18. rokiem życia. Skład orzekający stanowiło pięć osób (dwaj sędziowie oraz trzej ławnicy), przy czym ich czyn nie mógł podlegać kompetencjom Sądu Rzeszy lub sądom przysięgłych¹⁸.

¹⁶ *Gerichtsverfassungsgesetz...*, 1877, *Amtsgerichte*, §§ 22–24.

¹⁷ *Gerichtsverfassungsgesetz...*, 1877, *Schöffengerichte*, §§ 25–57.

¹⁸ *Jugendgerichtsgesetz*, RGBL, 1923, I, 135.

Obok sądów powszechnych zarówno w II Rzeszy, jak i Republice Weimarskiej funkcjonowały, niejednokrotnie z nimi związane, sądy i urzędy szczególnie. Było ich w sumie kilkanaście. Tutaj przedstawione zostaną jedynie te najważniejsze rodzaje.

I tak w 1890 r. utworzono sądy przemysłowe. Były one dobrowolnie tworzone w gminach oraz obligatoryjnie w miastach powyżej 30 tys. ludności. Obok nich w 1904 r. utworzono sądy kupieckie, rzemieślnicze (cechowe), górnicze itd. Kwestię ujednociono ustawą z dnia 23 grudnia 1926 r., tworząc sądy pracy, które zniósł wszystkie inne wyżej wymienione (*Arbeitsgerichtsbehörden*). Była ona kilkakrotnie nowelizowana (czerwiec 1927 r., lipiec 1927 r., lipiec i grudzień 1928 r. itd.). Tworzono je przy sądach powszechnych. W I instancji w okręgu sądu urzędowego (grodzkiego), w II instancji przy sądzie krajowym, wreszcie w III instancji przy Trybunale (Sądzie) Rzeszy. Były wprowadzane instytucją samodzielną, lecz w ich skład wchodził sędziowie sądów powszechnych właściwych instancji oraz ławnicy reprezentujący pracodawców i pracowników. Stosowano w nich przepisy odpowiednio zmodyfikowanej procedury cywilnej¹⁹.

Sądy nadzwyczajne (*ausserordentlichen Gerichte*) były tworzone przez prezydenta Rzeszy na podstawie art. 48 Konstytucji weimarskiej oraz ustawy z maja 1920 r. (wielokrotnie nowelizowanej). Funkcjonowały one jedynie w okresie ogłoszenia stanów wyjątkowych. Orzekały tylko w sprawach karnych²⁰.

Sąd (urząd) ubezpieczeń społecznych (*Reichsversicherungsamt*) był najwyższym trybunałem rewizyjnym od orzeczeń niższych sądów ubezpieczeń społecznych, rozstrzygającym spory robotników, urzędników, pracodawców i górników. Utworzono go ustawą z lipca 1911 r., zrewidowaną w grudniu 1924 r.²¹

Federalny urząd dla bezdomnych utworzono ustawą z maja 1908 r., znowelizowaną w lutym 1924 r. Rozpoznawał on spory między potrzebującymi pomocy a organizacjami pomocy społecznej funkcjonującymi w poszczególnych państwach II Rzeszy (później landach)²².

Urząd Rzeszy dla kontroli ubezpieczeń prywatnych utworzono w maju 1901 r. dla rozpoznawania spraw z zakresu nadzoru nad przedsiębiorcami²³. Trybunał Rzeszy do spraw aprowizacji utworzono w styczniu 1922 r.²⁴ Urząd patentowy Rzeszy zaczął funkcjonować od kwietnia 1891 r. Ustawę znowelizowano w grudniu 1923 r. Wyjaśniał on sprawy wydawanych patentów²⁵. Najwyższy urząd morski

¹⁹ *Arbeitsgerichtsgesetz*, RGLB, 1926, I, 507; S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 3, Kraków 2001, s. 641.

²⁰ RGLB, 1147.

²¹ RGLB, 1911, 509; RGLB, 1924, I, 779.

²² RGLB, 1908, 381; RGLB, 1924, I, 100.

²³ RGLB, 1901, 139.

²⁴ RGLB, 1922, I, 59.

²⁵ RGLB, 1891, 79; RGLB, 1923, II, 437.

Rzeszy, utworzony w lipcu 1877 r., był najwyższą instancją rewizyjną w zakresie wypadków morskich²⁶.

Stworzono ponadto sądy wojskowe oraz komisje komendantur rejonowych, utworzone w 1871 r., w miarę rozbudowane i odrębne od sądownictwa cywilnego²⁷. Istniało również sądownictwo administracyjne, utworzone w latach 1872–1883.

Prawie wszystkie wymienione wyżej sądy i urzędy II Rzeszy, a później Republiki Weimarskiej, związane były pośrednio z jej sądownictwem administracyjnym. Występowało ono przy tym tylko w jej najważniejszych państwach (landach), np. Prusach, Bawarii, Saksonii. Dla późniejszego W.M. Gdańska główne znaczenie miały Prusy. Jego nowoczesne teoretyczne podstawy w latach 70. XIX w. stworzył Rudolf von Gneist, a utrwaliła je ustawa z dnia 30 sierpnia 1883 r. o ogólnym zarządzie kraju, która wiązała je przede wszystkim z administracją samorządową.

Sądownictwo administracyjne w Prusach było trójinstancyjne. I instancję stanowiły wydziały powiatowe (*Kreisausschüsse*), tj. organy samorządowe funkcjonujące przy starostach (landratach), którzy byli ich przewodniczącymi. Liczyły one sześciu członków, wybieranych na okres 6 lat przez sejmiki powiatowe. Orzekały w składach trzyosobowych. W miastach wydzielonych (powyżej 25 tys. mieszkańców) ich funkcje wykonywały wydziały miejskie (*Staatausschüsse*) składające się z burmistrza (przewodniczącego) oraz czterech członków. II instancję utworzono na szczeblu rejencji. Stanowiły ją wydziały obwodowe (*Bezirkrausschüsse*). W ich skład wchodziło siedem osób: prezydent rejencji (przewodniczący), dwaj członkowie dożywotni (przy czym jeden musiał posiadać kwalifikacje sędziowskie, zaś drugi wyższe urzędnicze) oraz czterej członkowie wybierani na okres 6 lat przez wydział prowincjonalny spośród mieszkańców. Orzekano w kompletach pięciu- lub trzyosobowych. III instancją (niekiedy jednak I, jak również w zależności od sprawy – I) był Najwyższy Sąd Administracyjny (*Oberverwaltungsgericht*) z siedzibą w Berlinie. Wewnętrznie podzielony był na cztery senaty. Składał się z dożywotnio mianowanych: prezydenta, prezydentów poszczególnych senatów oraz sędziów, którzy w połowie byli sędziami zawodowymi, a w połowie wyższymi urzędnikami państwowymi. Kompetencje wymienionych instancji zostały określone enumeratywnie (szczegółowe wyliczenie), lecz nie dotyczyło to spraw wynikających z zarządzeń policyjnych i skarbowych, w przypadku których obowiązywała klauzula generalna. We wszystkich instancjach sprawy rozstrzygano przede wszystkim merytorycznie, rzadziej kasacyjnie. Postępowanie miało charakter sporny lub uchwałowy (po złożeniu zażalenia na decyzję administracyjną)²⁸.

²⁶ RGBL, 1877, 549.

²⁷ RGBL, 1871, 459.

²⁸ W polskiej literaturze prawnohistorycznej problematykę niemieckiego (pruskiego) sądownictwa administracyjnego omówili ogólnie między innymi: W. Maisel, *Wojewódzkie sądy administracyjne w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa – Poznań 1976, s. 22 i n.; W. Szwarz, *Model pruskiego sądownictwa administracyjnego w drugiej połowie XIX wieku na tle historycznym*, „Annales

BIBLIOGRAFIA

- Burleigh M., *Trzecia Rzesza. Nowa historia*, Warszawa 2002.
- Charlampowicz J., *Dzieje organizacji sądownictwa na Ziemi Lubuskiej od XVIII w. do XX w.*, „Prace Lubuskiego Towarzystwa Naukowego. Komisja Prawna” 1968, z. 1.
- Conrad G., *Geschichte der Königsberger Obergerichte*, Leipzig 1907.
- Fenske H., *Die Verwaltung Pommers 1815–1945*, Köln – Weimar – Wien 1993.
- Gerichtsverfassungsgesetz vom 1871, 1877, 1891, 1898, 1901, 1905, 1909, 1910, 1911, 1922, 1924, 1926* (RGBL).
- Gerichtsverfassungsgesetz für das deutsche Reich, neu bekanntgemacht 22 III 1924*, tekst w: RGBL, Bd. 1, 1924.
- Jugendgerichtsgesetz*, RGBL, 1923, I.
- Kern F., *Geschichte des Gerichtsverfassungsrecht*, München – Berlin 1954.
- Klementowski L., *Powszechna historia ustroju*, Warszawa 2012.
- Langrod J.S., *Zarys sądownictwa administracyjnego ze szczególnym uwzględnieniem sądownictwa administracyjnego w Polsce*, Warszawa 1925.
- Loenning E., *Gerichte Und Verwaltungsbehörden In Brandenburg-Preussen*, Halle 1914.
- Maisel W., *Wojewódzkie sądy administracyjne w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa – Poznań 1976.
- Płaza S., *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 2, Kraków 1998.
- Płaza S., *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 3, Kraków 1998.
- Ryszka F., *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław 1985.
- Salmonowicz S., *Organizacja sądownictwa*, [w:] *Historia Pomorza*, t. 4: (1850–1918), cz. 1, red. S. Salmonowicz, Toruń 2000.
- Salmonowicz S., *Organizacja wymiaru sprawiedliwości*, [w:] *Historia Pomorza*, t. 3: (1815–1850), cz. 1, red. G. Labuda, Poznań 1993.
- Starke W.F.E., *Darstellung der bestehenden Gerichtsverfassung In dem Preussischen Monarchie*, Berlin 1839.
- Szwarc W., *Model pruskiego sądownictwa administracyjnego w drugiej połowie XIX wieku na tle historycznym*, „Annales UMCS. Sectio G” 1988, nr 35.
- Trecht W.A., *Die Gerichtsverfassungen der deutschen Staaten*, Erlangen 1868.
- Wąsicki J., *Rzesza i państwa niemieckie 1789–1815*, Poznań 1982.
- Wąsicki J., *Zabór pruski 1772–1806 oraz 1806–1848*, [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981.
- Witkowski W., *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007.

SUMMARY

In the late 18th and 19th centuries, Prussia has initiated a change in the system of courts of general jurisdiction. The final separation of the judiciary from the administration was their first result. Furthermore, there was a gradual elimination of the patrimonial courts and separate municipal courts. The ultimate goal was to adapt the organization of the judiciary to the division of the country, while creating exclusive judicial system of the state. The Royal Decree of 1849 and

UMCS. Sectio G” 1988, nr 35, s. 79–82; W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007, s. 189–193; a przed wojną obszerniej: J.S. Langrod, *Zarys sądownictwa administracyjnego ze szczególnym uwzględnieniem sądownictwa administracyjnego w Polsce*, Warszawa 1925.

subsequent laws from 1851 to 1852, which together have put uniform system of common courts in Prussia brought the new system of Prussian justice. The new organization of the judiciary, already for the Second Reich was composed of official courts, national courts operating in regions, and the Court of the Reich, based in Leipzig. In addition to courts of law, the courts and the special offices functioned, often associated with them, both in the Second Reich and the Weimar Republic. Almost each of the analyzed courts and the offices of the Second Reich, and later the Weimar Republic, was indirectly connected to the administrative judiciary. It occurred, at the same time, only in its most important federal states, e.g. Prussia, Bavaria, Saxony.

Keywords: Prussia; II Reich; Weimar Republic; judicial system